

ТАРАС ЗІНЧЕНКО

КОНЦЕПТ ІКОНИ В РЕЛІГІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

Taras ZINCHENKO. On Concept of Icon in Religious View of the World: the Ukrainian Aspect.

Безперечно, важко оцінити значення й роль ікони, її вплив на церковне, суспільне й особисте життя людини, на її ментальність, на формування естетичних смаків і вподобань. Проблема сприйняття ікони – це проблема самовизначення людини. За умови бачити в іконі лише досконале живописне полотно, значить не помітити вагомішого, суттєвішого, не пізнати духовної реальності релігійного знання, істини, перед якою вгамовується розтривожена думка.

На рівні сучасної ментальності, виплеканої на (часто протилежних до ранньохристиянських) світоглядних принципах, лексема ікона містить багато значень і відтінків, частина з яких затмарюються або зовсім зникають. На часі слово “ікона” означає “зображення богів, святих, яке служить предметом релігійного поклоніння і вшанування”¹.

Із поживаленням релігійного життя останнім часом з’явилося чимало праць мистецтвознавців, богословів з проблем іконології та іконографії. Зокрема, заслуговують на увагу відомі монографії та дослідження Д.Степовика, Н.Вояковського, І.Галича, В.Лєпахіна, Є.Поселянина, С.Снесоревої, Л.А.Успенського, І.Бухарева, І.Панкєєва, С.Чобича та інших авторів.

Зазвичай, класифікація ікон здійснюється, залежно від зображуваного релігійного фрагмента, за вшануванням: Отця Небесного, Святого Духа, Ісуса, Богородиці, апостолів, святих великомучеників, ангелів, архангелів.

Об’єктом дослідження є православні ікони, се-

ред яких виділяємо ікони на вшанування Богородиці, оскільки, на нашу думку, вони служать яскравим виявом спілкування тілесної істоти з Духовним світом, служать кодом-молитвою, ключем до Царства небесного, а у релігійній картині світу українця Богородиця – заступниця перед Господом, посередниця між віруючими й Сином Божим. Перевага ікон Богородиці у релігійному світосприйнятті українців зумовлена також специфічними історичними умовами буття українства, які вилучили чоловіків із господарської та побутової сфер сім’ї. На жінку покладали і догляд за дітьми, і ведення домашнього господарства (поки чоловіки були у походах)².

Серед значної кількості ікон виокремлені такі звані “чудотворні” (умовно користуємось цим терміном, маючи на увазі описувані події, тобто “чудеса”, які засвідчені у богословських працях Н.Вояковського, Е.Поселянина, С.Снесоревої, Л.Успенського та інших.).

Як відомо, релігійна картина світу – сукупність найзагальніших поглядів на світ у світлі його релігійного світосприймання, його будову, походження, розвиток і місце людини в ньому³.

Для того, щоб визначити роль і місце ікони в релігійній картині світу, слід звернути увагу, що головними складовими компонентами релігійної свідомості є визнання двох світів (потойбічного і поцейбічного), обмеженість останнього простором і часом, волею людини; витворення феноменального світу (природного і надприродного, земного й небесного), про його трирядну будову, про Царство Боже на землі, про кінцеву долю людства та світу, воскресіння мертвих, а також найважливіший – людина є вінцем Божого творіння, а все існуюче – для неї створеним.

Для розв’язання сформульованої проблеми ймовірним є застосування функціонального аспекту в іконології, у межах якого дослідники виділяють і розрізняють такі взаємопов’язані функції ікони, як догматична, віроповчальна, пізнавальна, стверджувальна, проповідницька, храмова, богослужбова, антропологічна, богословська,

²Колодний А.М., Пилипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан.- Львів: Логос, 1996.- С. 13.

³Релігійнознавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика...- С. 274.

¹Релігійнознавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика.- К., 1996.- С. 126.

історична, військова, нагадувальна, спонукальна, посередницька, сімейна, господарська, ужиткова, священно-емоційна, молитовна, чудотворна, естетична, літературна та інші⁴. Вартим уваги є також обґрунтування певних понять: “релігійність”, “релігійний ідеал”, “чудотворні ікони”, “релігійна свідомість”, “типи релігійності”, “рівні релігійності”, “рівні релігійного світорозуміння” та інші. Мета дослідження – визначення місця ікони та виконуваних нею функцій у релігійній картині світу через призму компонентів релігійного світогляду.

Як стверджувалось попередньо, ікона поєднує в уяві віруючого два виміри: потойбічний і поцейбічний (невидимий та видимий), оскільки вони містять принципово несумісні відмінності. Наприклад, канонічний іконописний прийом зворотної перспективи створює ефект двобічного зв'язку, дає підстави стверджувати, що через ікону ми не просто благаємо, а є почуті, що ми не тільки бачимо, а й на нас дивляться (посередницька функція ікони). На думку В.Яреми, його застосування слід трактувати таким чином, що все земне повертається у землю, у земний світ⁵. Павло Флоренський у статті про церковні іконостаси пояснював, що потойбічний світ малювали у зворотній перспективі тому, що той світ – інша дійсність⁶. Серед багатьох тлумачень ефекту оберненої перспективи вагомим нам видається трактування Д.Степовика, яке полягає в тому, що “ікона – це містична проекція неба на землі. Тому, не тільки ми бачимо ікону, але й небо крізь “отвір” ікони бачить нас”⁷.

Слушним видається також спостереження О.Сагана про вказаний метод, який, за візантійським тлумаченням християнської етики, представлявся як *світ* зворотної перспективи, а відступ від неї у релігійному світосприйнятті українців у XVII-XVIII ст. трактувався як прогресивна зміна акцентів у вченні православ'я, яке ставить

людину в центр світу⁸. У релігійній картині світу українців, на нашу думку, саме витворення такого феноменального світу, вінцем якого є людина (антропоцентрична функція ікони), є найсуттєвішим компонентом.

Релігійна картина світу – це своєрідне, філософське розуміння категорій простору та часу: сьогодення має певні, визначені (часто без волі на те людини) контури – з одного боку (нагадувальна функція ікони); з іншого – розвиток його залежить від надприродних сил, які, за нашим благанням, можуть втручатися в хід земних подій (наприклад, молитовна, зцілювальна, чудотворна функції ікони). Життя виникає в результаті творіння як вияв волі Бога, що дає надію людині, яка намагається реалізувати духовні запити навіть у земному житті, підпорядкувавши його найважливішій релігійній істині – Христу (утверджувальна функція ікони). Потойбіччя – вічність, без паніки і земної суєти, як плоди невсипущої духовної співпраці з Абсолютом. Споглядання умиротворених, глибинних, терплячих, виважених ликів святих на іконах наповнює внутрішнім теплом і спокоєм, додає впевненості, позбавляє відчуття життєвої приреченості та невизначеності, остраху за невирішення проблем, які несе завтрашній день (священно-емоційна функція ікони) та інше.

Н.Язикова стверджує, що для християнської картини світу Божий світ – це система образів-дзеркал, сконструйованих у вигляді сходинок, з яких кожна певною мірою віддзеркалює Бога. Завдяки цьому яскравіше постає внутрішня структура світу. Оскільки людина як одна зі сходинок складної конструкції перебуває на межі двох світів – божественного і природного, то від напрямку спрямовання дзеркальної площини (верх/низ) залежатиме, якого образу вона набуде. Якщо зобразити певні ланки сходинок словесним ланцюжком понять: Бог – Ісус-людина (світ божественний, світ природний) – ікона, то мета ікони – через Образ Сина Божого спрямувати нашу увагу до Бога Невидимого⁹.

У релігійній картині світу важливе місце займає також вчення про кінцеву долю людства та світу,

⁴Лепяхин В. Значение и предназначение иконы.– Москва: Паломник, 2003.– С. 4; Степовик Д. Иконология и иконография.– Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003.– С. 30.

⁵Ярема Володимир. Дивний світ ікон.– Львів: Логос, 1994.– С. 5.

⁶Флоренський П.А. Иконостас.– Москва, 1994.– С. 21.

⁷Степовик Д. Історія української ікони XX-XI століть.– К.: Либідь, 1996.– С. 29.

⁸Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект.– К.: Світ Знань, 2001.– С. 139.

⁹Язикова Н.К. Богословие иконы.– Москва, 1995.– С. 7.

складовими частинами якого є уявлення про Царство Боже на землі, про антихриста, воскресіння мертвих, Страшний суд, рай, пекло та інше. (повчальна функція ікони, найяскравіше реалізована на буденному рівні світорозуміння та споглядальному рівні сприймання ікони). Для сучасного краківського художника Ю.Новосільського ікона містить у собі ідею людини, береже її зразок для есхатологічного (остаточного) майбуття: "ікона є мистецьким способом організації видіння (майбутнього образу) людини... так, щоб якнайбільше тілесних елементів нашої дійсності перенести на вищі поверхи духової свідомості людини"¹⁰, а все це задля того, щоб після смерті чи після кінця світу вже у зовсім інших обставинах духовного буття з тих зображень могло бути реконструйоване воскресле із мертвих тіло.

Рівні релігійного світорозуміння – відносно самостійні шари інтелектуального елемента релігійної свідомості – буденний і теоретичний. Основою розпізнання цих рівнів є різноякісна роль чуттєвого і раціонального у формуванні образів надприродного та уявлень про зв'язки між ним і зовнішнім світом¹¹.

У світі ікон, як і у Всесвіті, ми поведимось по-різному. Споглядаючи ікону, іноді отримуємо те, що очікували, чи, навпаки, те, що вкладали попередньо самі чи наші прадіди.

Іконологи виділяють чотири рівні сприйняття ікон:

1. Споглядальний рівень (бачимо тільки те, що зображено іконописцем).

2. Осмислювальний рівень (споглядаючи, задумуємося про богословський зміст ікони. Відчуваємо при цьому світло любові, яке випромінює ікона).

3. Повчальний, виховний рівень (намагаємося досягнути приклад святості, яким приваблює ікона: згідно з вченням святих отців повчальне значення ікони полягає в тому, що для людини, яка визнає Бога, відкрита дорога для досягнення безмежних вершин духовності, формування релігійного ідеалу).

4. Комунікативний рівень (через ікону ми спіл-

куємося з Богом)¹². Певно, це найбільш вагомий рівень, оскільки одне з найважливіших завдань ікони – бути "вікном" до Вічності, тобто до Бога; сприяти безпосередності щирого спілкування, активного і зосередженого. Водночас виокремлення цього рівня допомагає розв'язати питання про роль ікони в молитві, зокрема в персональній (на відміну від колективної). Адже, безсумнівно, молитися можна й за умови відсутності ікони. Та, на думку Н.Язикової, важливість молитви перед іконою мотивується переконанням віруючих, що через ікону у процесі молитви вони отримують Благодать Божу, яку розуміють як Сходження Св. Духа: молячись, очищаються від гріха, духовно зділюються¹³. Стосовно співвіднесеності означених вище рівнів сприймання ікони з основними типами релігійності (зовнішньою та внутрішньою) потреба молитися саме перед іконою набуде відмінної активізації. Зазвичай, ця ж потреба матиме різні прояви, коли аналізуватимемо типи молитов за ступенем молитовного стану (молитва тілесна, молитва уважна, молитва серця, молитва духовна, а також та, що не досягається умом та перевищує межі свідомості, як у святого Ісаака Сирійця)¹⁴.

Цікавим, на нашу думку видається спостереження дослідника-богослова О.Яциняка, який, сформулювавши рід запитань: як молитися перед іконою, як долучатися, скористатися з ікони у молитовному процесі, яким чином може допомогти ікона під час молитви, намагається відповісти на них, спонукаючи нас до співпраці. У молитовному контакті з іконою він виділяє три основні етапи, виміри: осмислювальний, спонукальний (перший крок у молитовному побаченні з іконою – запалити свічку чи лампадку щоб виокремити її як фрагмент із матеріально-предметного, об'єктивного світу, світу речей, у полоні яких нидіє наша душа; 2) інтелектуальний (перехід від споглядального осмислювання до контакту з конк-

¹²Алексеев С. Зримая истина. Энциклопедия православной иконы.– СПб.: Нева; Москва: ОЛМА-ПРЕСС Гранд, 2003.– С. 25; Семенова А. Почему плачут иконы: чудеса мироточения и обновления.– СПб.: Невский проспект, 2003.– С. 7.

¹³Язикова Н.К. Богословие иконы...– С. 12.

¹⁴Мистецтво молитви. Про Ісусову молитву.– Львів: Свічадо, 2000.– С. 19.

¹⁰Nowosielski J. Ikona i eschatologia // Wokół ikony. Rozmowy z Jerzym Nowosielskim.– Warszawa, 1985.– S. 61.

¹¹Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика...– С. 283.

ретною іконою: що зображено на іконі, чого навчає ікона. Для цього необхідно знати принаймні “початкову” мову, абетку іконопису; 3) духовний (перехід відвід попереднього рівня до вказаного здійснюється внаслідок молитви; наближення того Божого світу, до якого спрямовує ікона¹⁵.

Як зазначали попередньо, серед ікон (для дослідження й опису) ми обрали ікони, на яких зображені фрагменти з життя Богородиці. Саме Богородиця має особливу місію: бути заступницею перед Господом. Скільки століть існує Християнство в Україні, стільки ж століть серце кожного українця віддане Богоматері. Найдовершеніші й вишукані ікони – це образи Божої Матері. Можна безпомилково сказати, що кожна переломна доба в історії народу має є свою улюблену, або найбільш значиму для її долі, Богородицю і вона завжди ніжна, співчутливі і в своїх можливостях незрадлива, яка віддячує своїм покровом і опікою, і аж напрошується порівняння: якби не її заступництво, то може, і зникли б ми давно уже з лиця землі... Існує безліч переказів про те, як допомагає і захищає Діва Марія у скрутну хвилину православних. Перед образами Пресвятої Діви люди моляться, благаючи в неї допомоги та підтримки в добрих справах, здоров'я і щастя для себе та своїх дітей, онуків, рідних. Образ Богородиці характеризується в свідомості українців як фокус Всесвіту: в житті християнських жінок як абсолют краси, у сферах релігійного мистецтва та культури – як вершина гармонії, а в образі церковного законодавства як апофеоз доброти. В Україні немає християнського дому чи домашньої церкви, де б жили без ікони Богородиці, не звертались у молитвах, просячи її заступництва, духовного та фізичного зцілення.

У храмах же найбільше зображень Богородиці. Вона постає в українських церквах у різних канонічних іпостасях: заступниці, захисниці, посередниці, цілительки, Цариці України.

Дослідниця традиційного світогляду українців М.Гримич засвідчила досить поширену форму культу Богоматері – фетишистську – коли об'єктом культу є ікона. Образ Богоматері, як стверджує автор, пов'язаний з етнопсихологічною ка-

тегорією “образу покровителя”, який виникає як природна потреба людини в захисті, і вважається наслідком інстинкту психологічного самозбереження. Абсолютно мотивованим є вияв Богородиці в іпостасі захисниці, однієї з назв Богоматері – *Покрови*: укритися, сховатися під магічною пеленою, стати невидимим для зовнішнього (іноетнічного) світу, від ворога, від життєвих незгод, ізолюватися у власному світі – ось такою була потреба в українців¹⁶, цього вони шукали через ікону в Богові. Реалізація Богородиці в іпостасях заступниці мотивується тим, що Мати Божа є посередником між людиною і Богом, оскільки Син не може відмовити своїй матері в її проханнях, навіть у відпущенні людям найстрашніших гріхів. У релігійній свідомості віруючих Марія оберігає людину не лише від лиха і хвороб, а захищає молільника від караючої десниці Бога.

Своєрідними у релігійному світосприйнятті українців, на думку науковців, є певні особливості розуміння святої трійці – Ісуса Христа, Матері Божої і святого Миколая з наданням переваг Марії-Богородиці як Цариці України. Таке сприйняття християнського догмату зумовлене певним утилітарно-вибірковим підходом до нього. Це – надія на заступництво й компенсацію за земні негаразди (місія Ісуса Христа), освячення сімейного вогнища й місця жінки в ньому (покровительство Марії-Богоматері), пошук сили, яка б сприяла життєвій, зокрема господарській діяльності (приклад життя святого Миколая)¹⁷.

Окрім того, особливе місце у релігійній картині світу займали чудотворні ікони Богородиці, які з'явилися за особливих подій або їх знаходили чудотворним способом. До них належать і найбільш “намолені” ікони Богородиці, що виявляли чудотворність чи випромінювали духовно-чудотворну енергію. Віддавна були знані нашим народом такі чудотворні місця. На честь Богородиці споруджувалися храми, відправлялися завжди торжественні богослужіння, виникали відпусти – храмові свята, прочани йшли на прощу до тих святих місць.

¹⁶Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропология).– К., 2000.– С. 154.

¹⁷Колодний А.М., Пилипович Л.О. Релігійна духовність українців...– С. 11.

¹⁵Jacyniak A. Rola ikony w modlitwie // Ikona liturgiczna. Ewangelizacyjne przesłanie ikonografii maryjnej // Theotokos. Seria mariologiczna.– № 9.– Warszawa, 1999.– S. 69-70.

За нашими спостереженнями, саме ці ікони мають у мовній і релігійній картині світу найбільш чисельний вияв реалізації на побутово-зовнішньому рівні сприймання. Як слушно зауважує Д. Степовик, дуже часто автори вельми сумнівної літератури з біоенергетики надуживають поняттям “чудотворність ікони”, недоцільно застосовують терміни “намолена” й “ненамолена” ікона, “енергетика” ікони, “харизма” ікони, впадаючи у фанатизм жителів Константинополя VIII ст. Віруючі, як правило, не сумніваються в чудодійності ікон, але, на превеликий жаль, не намагаються до кінця вникати в природу цього явища. Суттєвим з цього приводу є висловлювання богослова Івана Дамаскіна про те, що ікона є атрибутом, який наповнений “божественною силою і енергією”¹.

Ікони займають вагоме місце у релігійній свідомості віруючої людини: вони є символом і відображенням Творця, джерелом пізнання Божої істини, цілющої благодаті; за посередництвом ікони стирається грань між світом реальним і Вічністю.

Роль ікони у сучасному світі, безперечно, зростає. Окрім відомих і вказаних попередньо, ікона бере на себе спробу виконувати важливу функцію міжконфесійного діалогу для спілкування, яка повинна відбивати аспект картини світу – єдність у любові до Бога.

Окрім того, ікона своєю глибинною, невичерпною багатомірністю охоплює значне коло людей. Розкриваючи перед кожним ту чи іншу грань – естетичну, інформаційну, катехетичну, єднальну (між видимим і невидимим світами), екуменічну (між конфесіями), проповідницьку, актуалізаційну, – надає можливість вибору та реалізації сфери вподобань, збагачує нас, перетворюючи із замудрованих ортодоксів (ікону треба перестати розуміти, а почати відчувати як містерію) у животної, діалогічну спільноту, яка сповідує основні християнські принципи.

Отже, ікона – це синтез біблійно-філософських уявлень про Всесвіт, місце людини у ньому, тому можна вважати її ілюстрованим виявом релігійної картини світу, важливим елементом релігійного світогляду, своєрідним відтворенням об'єктивного світу.

¹Степовик Д. Іконологія й іконографія.– Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003.– С. 28.

Статті

Руслана КУЗІЧ

ІНСПІРАЦІЇ БАРОКОВОЇ СИМВОЛІКИ В СЕРІЇ ГРАФІЧНИХ РОБІТ ЯРОСЛАВИ МУЗИКИ “СИМВОЛИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ”

Ruslana KUZICH. On Inspiration of Baroque Symbolism in Yaroslava Muzyka's Series of Graphical Works “Symbols of Hryhorii Skovoroda”.

Звернення до художньо-естетичних проблем культури доби українського бароко загалом, та зокрема осмислення творчого доробку вітчизняного філософа та містика Григорія Савича Сковороди втілила львівська мисткиня Ярослава Музика на початку останньої третини ХХ ст. Ярослава Музика – художниця, яка дуалістично ставилася до висвітлення у своїй творчості формальних та концептуальних проблем в образотворчому мистецтві. Свою систему мислення Ярослава Львівна в творчому процесі, як свого часу і Григорій Сковорода, сформувала передусім на підставі поєднання символічного змісту і формальної реалізації, а також відтворення авторської перцепції у зразках мистецької спадщини – усе це притаманне філософсько-естетичній концепції мисткині.

Наголосимо, що у ХХ ст. філософська спадщина Григорія Сковорода мала визначний вплив на творчість українських митців. Так, принагідно вкажемо, у ХІХ ст. вітчизняні митці до культури й мистецтва доби бароко ставилися або стримано, або негативно². Однак саме у 1920-30-ті рр. стиль необароко набуває особливого розвитку в українському мистецтві.

До проблем етико-естетичних, літературних, просвітницьких ідей Григорія Савича зверталося чимало українських митців, зокрема художників, графіків, прозаїків, поетів, драматургів – формальні та концептуальні засади бароко та впливи філософії чітко простежуються

²Шевчук В. Пізнаний і непізнаний сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли.– К.: Пульсари, 2008.– С. 480.